

Анна Петрова, Наталія Петрова (Одеса, Україна)

КОЛЕКЦІЯ П.Т. МАРКУШЕВСЬКОГО У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Нещодавно користувачі Державного архіву Одеської області (ДАОО) отримали можливість працювати з новим, нещодавно описаним фондом - колекцією професора Петра Трохимовича Маркушевського. Більшу частину фонду складають фольклорні матеріали, записані його студентами в різних областях України. Таким чином, ця колекція буде в першу чергу цікава філологам та етнографам, які до цього у вищеназваному архіві працювали переважно з опосередкованими джерелами етнографічної інформації.

П.Т. Маркушевський народився 22 вересня 1919 року в м. Літині Вінницької області. У 1937 році вступив до Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. У липні 1941 року пішов добровольцем на фронт. У 1945 році закінчив ОДУ і продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі української літератури; паралельно викладав в Одеському учительському інституті. У 1952 році П.Т. Маркушевський захистив кандидатську дисертацію на тему: «Українські радянські поети-учасники партизанської боротьби періоду Великої Вітчизняної війни Радянського союзу». Науковим керівником був професор А.В. Недзвідський. З 1955 року Петро Трохимович працював на кафедрі української літератури Одеського державного університету. Сфера його наукових інтересів охоплювала український фольклор, літературознавство, методику викладання, театр; викладав спецкурси з історії українсько-російських літературних взаємин, драматичного театру, літератури періоду Другої Світової війни². Був організатором і учасником багатьох наукових та мистецьких конференцій, присвячених Т. Шевченку, Л. Українці, І. Франку, М. Гоголю, В. Васильку, Л. Курбасу, А. Недзвідському, І. Твердохлібу, Ю. Трусову та вченим Одеського університету. Автор монографії «За землю радянську Кобзар воював»³, низки наукових статей до української Радянської Енциклопедії та української літературної енциклопедії. Активно публікувався в

періодичній пресі, проводив велику громадську роботу, як лектор і голова військово-шефської комісії товариства «Знання». Був членом спілки театральних діячів СРСР, Музичного товариства УРСР. Був нагороджений орденом Олександра Невського, орденом «Великої вітчизняної війни» I та II ст., орденом «Червоної Зірки», нагрудним знаком «Відмінник народної освіти УРСР», «Відмінник культурного шефства над Збройними силами СРСР». Колекціонував українські писанки, мав багату бібліотеку, яку подарував Науковій бібліотеці Одеського державного університету. Помер Петро Трохимович 17 травня 2001 р. в Одесі, похований на Західному цвинтарі. Після смерті професора його дружина, кандидат філологічних наук Раїса Филімонівна Маркушевська, передала колекцію рукописних записів фольклору директору Центральної дитячої бібліотеки м. Одеси Г.Я.Лазаревій, яка в свою чергу вирішила передати її на постійне зберігання до ДАОО.

Студентські зошити із записами фольклору, які були передані до ДАОО в складі колекції П.Т. Маркушевського, мають свою історію виникнення. Протягом 1950-1990-х років викладач разом зі своїми студентами втілював в життя унікальний фольклорно-етнографічний проект, основною метою якого було виявлення, збирання та фіксація фольклору в різних областях України. За десятки років експедиційної роботи студентами було опитано тисячі респондентів, мешканців сіл, укладено близька 600 зошитів з фольклорними матеріалами, зібраними переважно в Одеській, Вінницькій, Миколаївській, Кіровоградській, Херсонській областях.

Сформований архівний фонд складається з 565 справ - зошитів з записами фольклору, які уклали студенти кафедри української мови та літератури філологічного факультету Одеського університету з 1952 по 1991 рік. Колекція сформована за територіальним принципом. У розділі «Області України» в алфавітному порядку представлені Вінницька, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кримська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Черкаська, Чернігівська області та Молдавська РСР (Слободзейський район, с. Незавертайлівка). Найбільший обсяг матеріалу зібраний у Одеській області - фольклорні матеріали представлені майже 300 справами. З 26 районів відсутні лише Арцизький, Болградський та Ренійський. Матеріал, зібраний в Одесі, представлений двома справами, натомість, в багатьох зошитах є записи, зроблені в Одесі (але це не відображено в назвах справ)⁴. Зошити внесені в опис за прізвищами студентів, з зазначенням року та кількості аркушів в справі. Деякі зошити не підписані, не вказано рік збору фольклору, неможливо визначити регіон. Відповідно є підрозділ «Невизначені області» та справи без зазначення прізвищ студентів.

У графу «Примітки» архівісти винесли особові характеристики того чи іншого зошита (наявність малюнків, аплікацій, фотографій). Наприклад, у справі №269 студентки З.М.Возної знаходиться м'яка платівка з весільним маршем Мендельсона, а в справі №496 студентки Беляєвої - її власноруч зроблена вишивка.

Зібраний матеріал представляє різні жанри народної творчості і репрезентує духовне і культурне життя українського народу, як історичне минуле, так і сучасне. Частина рукописних зошитів ілюстрована фотографіями, малюнками, колажами. Деякі зошити вражають сюжетними малюнками, що ілюструють фольклорні твори⁵. На кожному зошиті є позначка бібліотеки вченого. Це або овальний штамп «Особиста бібліотека П.Т. Маркушевський», або відбиток екслібрису - розгорнута книга на військовому автоматі з написом «Exlibris П.Т. Маркушевського».

Якщо проаналізувати методику збору, фіксації та оформлення матеріалу студентами, то вона в усіх випадках практично не відрізняється і вочевидь саме так ставив завдання сам професор. Кожен студент опитав приблизно трьох-чотирьох осіб, на опитаних людей оформлений так званий паспорт респондента: прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження, місце народження та місце проживання (якщо вони відрізняються - рік переїзду). Важливо, що перед текстом пісень, анекдотів, загадок та інших форм фольклору студенти подавали нарис історії регіону, де був зібраний матеріал, що є цінним для його подальшого аналізу дослідниками. Серед особливостей зібраного матеріалу слід зазначити, що автори записів (студенти) фольклор не аналізували, а лише записували, таке завдання перед ними не було поставлено і це, на нашу думку, є позитивним фактом, оскільки сьогодні в цих архівних справах дослідники отримали цінний фольклорно-етнографічний матеріал, який є джерелом

для дослідження духовної культури українців. Найчастіше серед репрезентованих записів зустрічаються пісні - побутові, ліричні, епічні, обрядові (колядки, щедрівки, купальські, петрівчані), а також прислів'я, приказки, загадки, анекдоти, казки, легенди, бувальщини. Втім, в деяких зошитах студентами вельми детально записано календарні та сімейні обряди. Серед обрядів календарного циклу найбільше записів обрядів різдвяно-новорічного циклу (колядки, щедрівки, тексти фольклорного супроводу обрядів Маланка та Коза) та Івана Купала. Фрагментарно представлені записи інших циклів календарної обрядовості⁶. Щодо сімейної обрядовості, то найбільш повно репрезентовано записи весільного обряду⁷, є декілька записів обряду реєстрації новонародженого⁸, також представлено варіанти записів похорон⁹, зокрема так званої офіційної частини, за яку, так би мовити «відповідала» сільська рада. Цікавими в науковому плані є записи голосін¹⁰, які для нашого регіону майже не представлені в джерелах. Слід зазначити, що важливим та позитивним для дослідників є наявність водночас опису обряду та фольклорного супроводу, оскільки найчастіше в представлених записах подаються нотатки щодо місця та обставин виконання того чи іншого фольклорного тексту в структурі обряду. Хоча зустрічаються і окремі фрагменти текстів пісень, які не мають пояснення щодо їх місця в обряді, це скоріше зумовлено тим, що рівень збереження тих чи інших аспектів та компонентів духовної культури не був однаковим і студенти, навіть в один рік запису в одному регіоні фіксували різний ступінь побутування обрядовості та фольклору. Цей факт може бути джерелом для дослідження трансформації окремих аспектів духовної культури.

Серед наявних записів слід окремо виділити групи наративів, які відображають так звану радянську обрядовість, в т.ч. проводи до армії або фольклор часів окупації¹¹. В кожному населеному пункті святкували День механізатора, Свято врожаю та ін. Натомість в рекомендації, які надавались працівникам сільських Будинків культури, місцеві діячі культури додавали так би мовити, свій, вузько регіональний та сільський колорит, і студенти зафіксували такі сценарії з додаванням елементів народного фольклору, відомих народних пісень.

У фонді представлені також друковані видання з доповідями і тезами виступів на конференціях, учасником та головним редактором яких був П.Т. Маркушевський, та книги з його бібліотеки¹².

Повнота/фрагментарність записів того чи іншого аспекту в обрядовості відображає стан його збереження (побутування)/трансформації на момент запису. Також по характеру записів (повний, з нотатками про місце та час виконання в системі обрядовості або фрагментарний, без пояснення) можна визначити активний та пасивний репертуар фольклорних творів та стан збереженості обрядовості на момент запису в тому чи іншому населеному пункті. Ці відомості надають сучасним та майбутнім дослідникам можливість визначити стан та особливості розвитку духовної культури українців, зокрема календарної та сімейної обрядовості в середині - другій половині ХХ ст.

Особливу групу складають тексти-новотвори радянського періоду, які можуть бути джерелом дослідження ментальності та особливостей розвитку фольклору як частини духовної культури в умовах тоталітарного режиму, група текстів репрезентує риси характерів та стосунки з громадою можновладців місцевого рівня (голови колгоспів та ін.), цікавими для дослідників будуть загадки, анекдоти, частівки, бувальщини про радянський час.

Той факт, що записи проводились синхронно в різних регіонах України та Молдови дає можливість робити науковий аналіз та висновки про окремі аспекти розвитку духовної культури та обрядовості українців, про чинники впливу на обрядовість, варіативність народної культури.

Таким чином, колекція П.Т. Маркушевського у Державному архіві Одеської області буде цікава для опрацювання як філологам та фольклористам, так і етнологам.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-8259. Колекція П.Т.Маркушевського. - Оп. 1. Опис справ постійного зберігання за 1952-1994 рр. Матеріали фольклорних експедицій до регіонів України студентів відділення української мови та літератури філологічного факультету ОДУ імені І.І.Мечникова. - 26 арк.

² Петро Трохимович Маркушевський: бібліографічний покажчик / Упор. Є.В.Савельєва; наук. ред. Є.М.Прісовський. - Одеса: Б.в., 1989. - 56 с.

³ Маркушевський П.Т. За землю Радянську Кобзар воював. - Одеса: Маяк, 1969. - 162 с.

- 4 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 199; 200; 233.
- 5 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 258.
- 6 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 1; 2; 3; 6; 21; 27, 218; 222; 235; 256; 260 та ін.
- 7 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 1; 2; 3; 4; 5; 10; 11; 12; 17; 21; 24; 28; 29; 30; 32; 50; 51; 105; 213; 214, 216; 217; 218; 235; 237; 260; 318, 319 та ін.
- 8 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 21; 32; 50; 51; 138; 237; 256 та ін.
- 9 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 32; 237.
- 10 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 27; 32; 203.
- 11 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 7; 28; 223; 227; 235; 237; 259.
- 12 ДАОО. - Ф. Р-8259. - Оп. 1. - Спр. 1-3.